

‘Der Stat lantweer’ en ‘lantweren vort lant van Zallant’ *Laatmiddeleeuwse verdedigingsgordels rond Deventer*

Bertus Brokamp

In de veertiende en vijftiende eeuw beschikte Deventer niet alleen over zijn stenen muren om de stad maar ook over een uitgebreid netwerk van kunstmatig aangelegde aarden wallen die het grotere buitengebied beschermden, zogenaamde landweren. In 1936 beschreef Gerrit Jan Doornink ze in een, voor die tijd gedegen, artikel genaamd ‘Landweren bij Deventer’.¹ Meer recent in 2002 plaatste, tegenwoordig stadsarcheoloog, Bart Vermeulen de landweren opnieuw voor het voetlicht met een uitgebreide publicatie over de opgraving van een landweerdoorgang bij de Snipperlingsdijk.² De ligging van de Deventer landweren bleef, op de opgegraven delen na, merendeels onbekend. Met het oog op het maken van een archeologische waardekaart van de omgeving was meer nauwkeurige informatie daarover op gemeentelijk niveau erg gewenst. Om deze reden werd besloten tot een inventarisatie van welke landweren er binnen de gemeentegrenzen van Deventer hebben gelegen en wat daar bovengronds nog van te zien is. Deze door de auteur uitgevoerde studie is eind 2013 verschenen als intern rapport van de archeologische dienst van de stad en wordt in dit artikel toegelicht.³

Allereerst behelsde deze studie het nagaan van al eerder gepubliceerd en geschreven materiaal over landweren bij de stad, zoals te vinden in moderne werken en opgravingsrapporten maar ook in oude geschriften. Zo bleek dat ooggetuige Arnold Heymerick de Deventer landweren in 1476 al beschreven had, namelijk als *fossatis muris ante muralibus*.⁴ Dit betekent zoveel als ‘aardwerken muren voor de stads-

muren'. Na hem werden ze ook kort aangestipt door de achttiende-eeuwse stadsarchivaris G. Dumbar in zijn voor de Deventer stadsgeschiedenis zeer belangrijke werk *Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer*.

De meest rijke bron echter bleek het corpus aan laatmiddeleeuwse stadsrekeningen te zijn. Hierin liet de toenmalige stadsmagistraat optekenen waar en wanneer hij precies landweren liet aanleggen, repareren of inspecteren. Vaak werden de bouwlocaties beschreven aan de hand van nabijgelegen landschapselementen zoals boerderijen, velden of watergangen. Alhoewel veel hiervan tegenwoordig verdwenen zijn, kunnen deze elementen, en soms de landweren zelf, via het bestuderen van oud kaartmateriaal soms nog teruggevonden worden. Tevens kunnen op lucht- en satellietfoto's af en toe in de bodem nog aanwezige sporen van landweren herkend worden.

De resultaten van deze bureaustudie zijn in 'het veld' gecontroleerd om te zien of er zich eventuele bovengrondse resten bevonden. Dat niet alles uit historische en moderne bronnen of inspectie te herleiden valt, blijkt maar weer uit het feit dat een half jaar na het uitkomen van het rapport er een landweer in het Deventer Landsherenkwartier is opgegraven waarvan het traject in het onderzoek niet was voorzien.⁵

Origine. De term landweer dateert op zijn minst uit de negende eeuw. In eerste instantie betekende het enkel een bij wet verplichte oproep tot de wapens van de bevolking, ten einde het land tegen binnendringers te verdedigen. De oudst bekende vermelding van een landweer in de betekenis van een fysieke barrière vinden we daarentegen pas in een tekst van het jaar 1238. Deze meldt dat het dorp Deetz in de Oost-Duitse Altmark naast een landweer ligt. Dit nieuwe fenomeen landweer verspreidde zich over grote delen van het Heilige Roomse Rijk, waartoe de Lage Landen toen grotendeels behoorden. De oudste vermelding van zo'n verdedigingswerk in wat nu Nederland is, werd opgetekend in 1313. Het had vermoedelijk betrekking op een exemplaar nabij het Gelderse Halle.

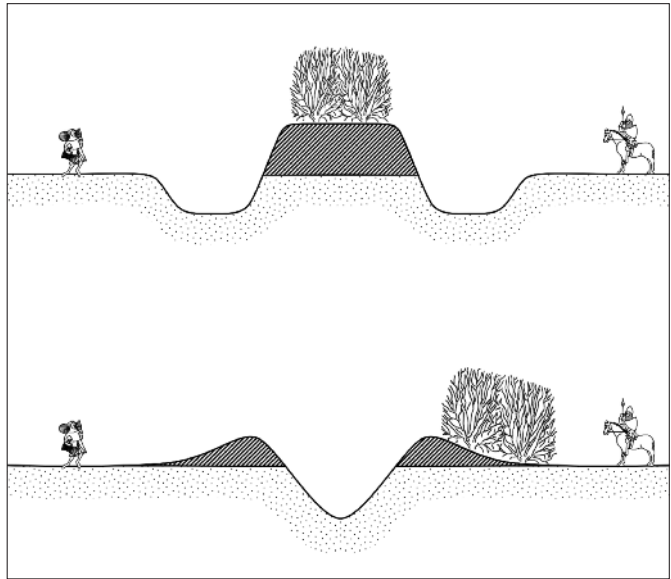
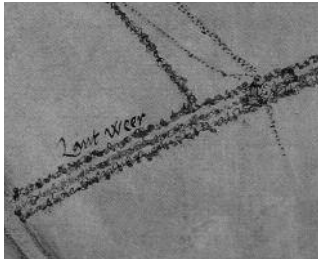
Er zijn vele landweren aangelegd, variërend in lengte van niet meer dan honderd meter tot wel tientallen kilometers. Gelet op historische bronnen kende de aanleg van landweren zijn bloei in de late veertiende eeuw (1370-1399) om daarna, naarmate de vijftiende eeuw vorderde, weer gestaag aan populariteit in te boeten. Pas in de zestiende en vooral gedurende de zeventiende eeuw werd dit type verdedigingswerk daadwerkelijk als verouderd gezien. In de Deventer stadsrekeningen vinden we in het jaar 1340 voor het eerst een vermelding van wat hoogstwaarschijnlijk een landweer was. Er werd een *sepes* (Latijn: afscheiding) op de stadsweide gemaakt. In de daaropvolgende decennia bouwde de stad bijna ononderbroken aan haar landweren.

Wallen, grachten en hagen. Wanneer de landheer eenmaal toestemming of bevel had gegeven tot de aanleg en het onderhoud van een landweer, moest de lokale bevolking in actie komen. Dit graafwerk was namelijk net als de oude wapenoproep een landsheerlijke verplichting ter bescherming van het land. In het Landrecht van Twente van 1365 stond een boete van twintig penningen op het verzuim om te helpen in een *ghemeyner lantweer to graven*.⁶ De stadsrekeningen geven een inzicht in hoe dit eraan toe ging. Allereerst zien we dat de stad een zekere Spiet en zijn gezellen inhuurde om een *schamplione* (sjabloon) op de grond uit te zetten en het voorwerk te verrichten. Ondertussen ging de stadsschrijver met de bode en wachters de *achte straten* (wijken) *hues bi huysse al omme* om op te schrijven wie *die gravers* zouden zijn. Daarna kwamen de aangewezen burgers, ook weer per wijk georganiseerd onder leiding van hun 'straatschepen', het veld in om met hun spaden de vele

Constructie typologie.

Onder:

Jacob van Deventer, plattegrond van Deventer, circa 1558-1559.
Landweer Teuge.

kubieke meters grond te verzetten.

De meest algemene vorm van landweer die we ook bij Deventer terugvinden, bestond uit een aarden wal geflankeerd door droge of natte grachten. De andere vorm, een centrale droge of natte gracht met begeleidende wallen, werd minder frequent toegepast.

Vaak werd bij de aanleg gebruikgemaakt van al in het landschap aanwezige hindernissen zoals watergangen of veengebieden. Een landweer kon hier dan langs of tussen gelegd worden. Om wallen te vormen werden de grachten uitgegraven en werd de vrijkomende grond tot de gewenste hoogte opgeworpen. Doorgaans waren landweerwallen tussen de twee en vier meter hoog en aan de basis zeven tot negen meter breed. De grachten konden tot wel tweeënhalve meter diep en tot vijf meter breed zijn. In sommige gevallen werden er meerdere wallen en grachten naast elkaar gelegd.⁷ Dit is waarschijnlijk ook op sommige plekken rond Deventer gebeurd. Op de stadsplattegrond van Deventer van circa 1558-1559 door Jacob van Deventer staan aan de zuidkant van de stadsweide Teuge bij het toponiem *Lantweer* drie stroken met begroeiing aangegeven die parallel aan elkaar lopen.⁸

Op een Bing Map luchtfoto van de Schalkhaarse wijk Douweler Leide zijn in het gras drie donkergroene banen te zien. Dit zijn sporen van voormalige landweergrachten die oorspronkelijk twee wallen zullen hebben begeleid.

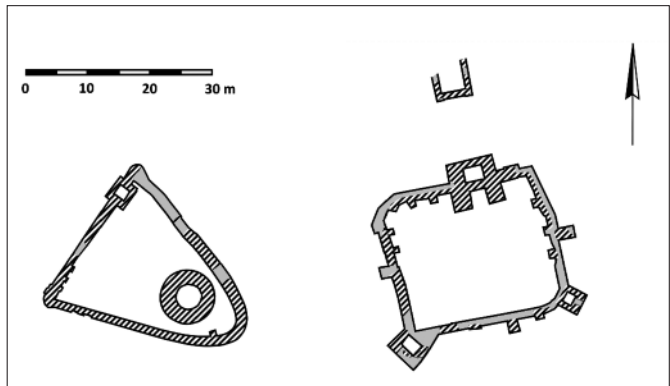

Op de wallen werden vaak nog hagen aangeplant. Deze zogenaamde *wruchten* bestonden uit eiken, wilgen of berkenbomen waar doornstruiken omheen gevlochten waren, waardoor een ondoordringbare barrière ontstond.⁹ Een enkele keer werd er geen haag op de landweer gezet maar een *reempte*, een planken muur, zoals bij de doorgang bij de Snipperlingsdijk te Deventer. Bovendien legde men zowel voor als achter de landweer ook wel velden aan van rijen met aangepunte palen of struikelgaten. Deze zijn onder andere aangetroffen bij de opgraving van de landweer in het Landsherenkwartier. De doorgangen werden met een draaiboom afgesloten die in de stadsrekeningen *runneboom* heette. Op een schilderij van het beleg van Deventer door de graaf van Rennenberg in 1578 zien we er rechtsboven in de hoek een staan in de doorgang van een landweer.

Links:
Bing Map *birdseye view* van
Douweler Leide, Rieler land-
weer sporen.

Rechts:
Bangenvelder landweer met
draaiboom, Rennenberg,
1578.

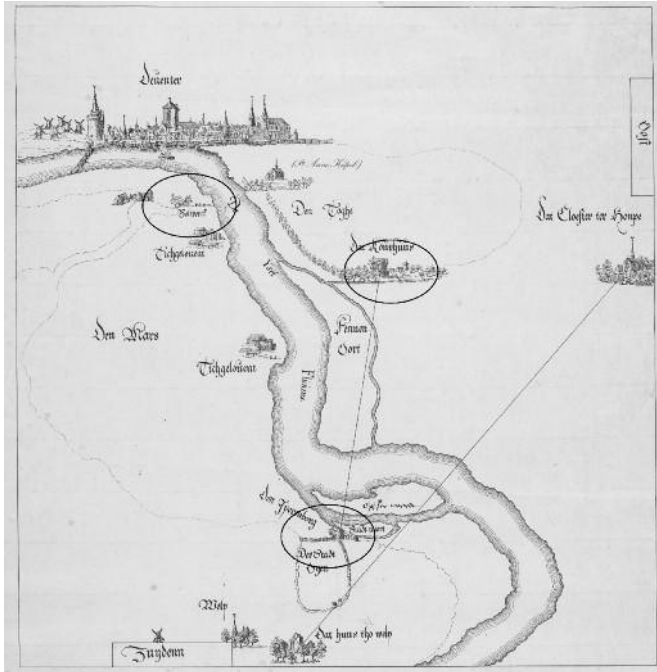
Functie. Buiten de stadsmuren vertegenwoordigden de stedelijke weide- en akkergebieden, dorpen en gehuchten met hun veestapels, oogst en staande houtvoorraden een grote waarde aan geld en grondstoffen. Oorlogsvoering in de late middeleeuwen was er vooral op gericht om de tegenstander via relatief kleinschalige bliksemacties, dat wil zeggen het liefst te paard, economisch te verlammen door plundering en roof. Door gesloten linies van landweren, in combinatie met natuurlijke hindernissen, om stadsvrijheden en vorstendommen op te trekken werd een potentiële vijand belemmerd om ongehinderd het gebied in te trekken en te brandschatten.¹⁰ Ofwel diende hij met veel moeite een gat te maken in een landweer, ofwel diende hij gebruik te maken van een van de schaarse, en bovendien bewaakte,

doorgangen. In beide gevallen verloor hij het verrassings-effect en kreeg de verdediger tijd om zich te organiseren. De aanvaller liep daarmee de kans om op zijn heen- of terugreis door de landweer opgewacht te worden door een legermacht die zich in de doorgang of in het eventuele gat had verschanst, een strategisch zeer voordelige positie. Zo trok in 1393 de Deventer stadsmilitie erop uit om de vijand te weren bij de landweerdoorgang te *luttike Baerlo*, het erf Klein Baarle.

Voor de bewaking van veel landweren werd gebruikgemaakt van de lokale bevolking. Lokale boeren hielden vanuit hun boerderij een oogje in het zijl en sloegen alarm bij onraad. Deventer beschikte daarenboven ook over wachters in loondienst en over echte versterkingen. In eerste instantie bouwde de stad 'koerhuizen', wachthuizen die waarschijnlijk uit hout bestonden van waaruit men de uitkijk kon houden ('koeren'). In het begin van de vijftiende eeuw werden deze vervangen door en uitgebreid met stenen wachttorens en -posten. Bij Deventer en Holten zijn de resten opgegraven van twee exemplaren die de Sallandse landweer beschermden, de Swormertoren en de Waardenborg.¹¹ Beiden waren voorzien van een ringmuur, van verschillende vorm maar gelijkaardige grootte.

Uit oude teksten en afbeeldingen weten we van het bestaan af van een aantal andere van zulke versterkingen. Dit zijn het Koerhuis op de stadsweide Teuge en de Yperenberg en het Bolwerk op de stadsweide Mars. Op de kaart van de IJssel van Johannes van Doetecum van circa 1567 staan zij alle drie afgebeeld. Daarnaast zullen ook het bisschoppelijk kasteel Arkelstein en het cisterciënzerklooster Ter Hunnepe, die beide vlakbij de Sallandse landweer lagen, een ondersteunende en verdedigbare functie gehad hebben. Alhoewel volgens de orderegels van Cîteaux de daarbij

Johannes van Doetecum,
Ijsselkaart, 1567.

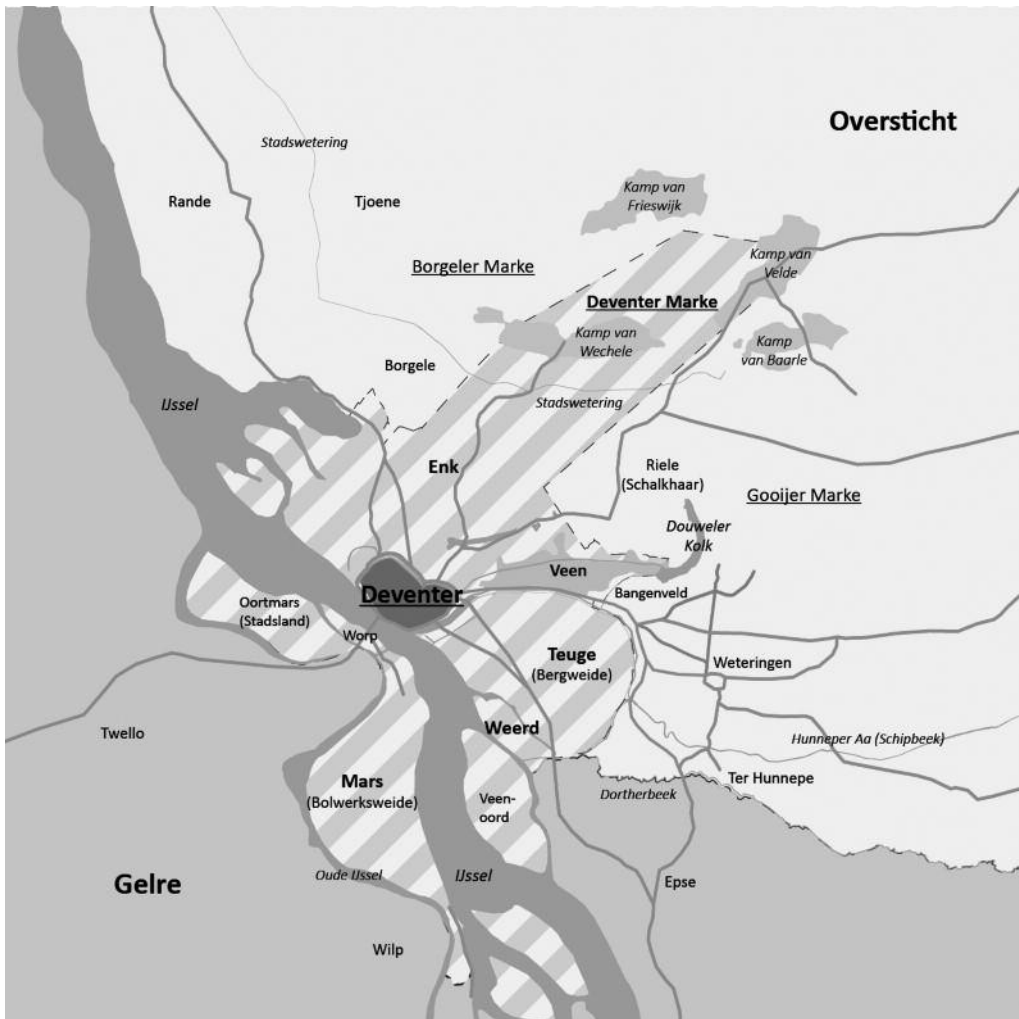
aangesloten kloosters geen toren mochten hebben, was Ter Hunnepe hierop een uitzondering. Uit een historische bron weten we dat het in 1546 een *kercktorn* had.¹² De koerhuizen, wachttorens en ook Arkelstein waren uitgerust met een houten paal waarlangs een mand of korf omhoog kon worden gehesen. Door deze te bespannen met een lap stof van een afgesproken kleur konden signalen naar de wachter in de kerktoeren van Deventer worden doorgegeven. Hij kon daarop de alarmklok laten slaan, zodat de stadsmilitie zich tijdig in gereedheid kon brengen. Dit oproepbare stedelijke leger bestond doorgaans uit burgers van de stad, die hiertoe verplicht een harnas in bezit dienden te hebben.

Wanneer landweren er eenmaal lagen, kregen deze massieve afscheidingen vaak ook andere functies toebedeeld. Hun nabijheid bij grenzen maakte dat ze vaak als grensmarkering werden gebruikt of aangezien. Daarnaast leenden de paar bewaakte doorgangen zich goed voor het heffen van tol. Bij Deventer werd er tol geheven in de doorgangen bij de Snipperlingsdijk, bij de Waardenborg te Holten en in Epse aan de Gelderse kant van de grens.¹³ De Sallandse landweer langs de Schipbeek is, nadat zij haar defensieve functie in de zestiende eeuw had verloren, nog eeuwenlang intact gehouden omdat ze voor het winnen

van hakhout werd aangewend.¹⁴ Ten slotte konden landweren ook nog dienst doen als waterweg, dijk of veekering.

Stedelijke rekeningen, kaarten en grenzen. De getranscribeerde en uitgegeven stadsrekeningen van Deventer zijn misschien wel de beste geschreven bron voor het bestuderen van het fenomeen landweren in de Lage Landen.¹⁵ Omdat de originele rekeningen bijna onafgebroken sinds 1337 bewaard zijn gebleven – een bijzonderheid op zichzelf – en de toenmalige stadsschrijvers uitzonderlijk veel details aan het papier toevertrouwden, beschikken we in de eerste honderd jaargangen over meer dan 2.500 rekeningposten die verband houden met landweren. In de rekening van 1365 lezen we bijvoorbeeld dat men een

Stadsvrijheid Deventer, late middeleeuwen.

doornenhaag gepoot had *up den dijc omme den Toghe*, de stadswede Teuge. Deze dijk, met een doornenhaag erbovenop, diende als landweer.

Om te bepalen waar deze stadswede en andere in de rekeningen genoemde plekken en de daarbij gesitueerde landweren gelegen hebben, diende ten eerste (oud) kaartmateriaal bekeken te worden. Van de al eerder aangehaalde middenzestiende-eeuwse stadsplattegrond van Jacob van Deventer kan bijvoorbeeld afgelezen worden dat de Teuge ten zuiden van de stad lag en overeenkomt met het tegenwoordige bedrijventerrein Bergwede. Omdat landweren vaak parallel aan landsgrenzen werden gelegd om zo efficiënt mogelijk het binnen die grenzen gelegen gebied te beschermen, loont het ook om oude grenzen te bestuderen. Deze tweede onderzoekstrategie kon worden toegepast door de grenzen van de voormalige Deventer stadsvrijheid, het buitengebied dat onder de jurisdictie van Deventer viel, te lokaliseren.

In het oudst bewaard gebleven wetboek van de stad van 1448 staat dat de *stad vryhiet van Deventer* zover strekt als het land van de stad gelegen is, omvattende bouwland, weiden, marke (gemeenschappelijk ongecultiveerd land) en water. De grenspalen en de begrenzing van de stadsmarke worden er in detail beschreven, namelijk van het hof te Borgele via de kamp van Wechelen naar de kamp van Frieswijk en vandaar naar een hek bij de boerderij Velde en ten slotte eindigend bij de put die bij het erf Alferdink te Riele stond.¹⁶

De *marckam civitatis* (stadsmarke) bestond toen al een eeuw, want deze werd in 1353 door de schepenen en raden van het stadsbestuur geïnspecteerd. De overige grenzen van de stadsvrijheid werden niet beschreven in het vijftiende-eeuwse wetboek. Zij laten zich vinden door verder bronnenonderzoek en het deels volgen van de negentiende en twintigste-eeuwse gemeentegrenzen. De markeboeken geven prijs dat de buurschappen Borgele, Riele, Weteringen en Epse buiten de Deventer grenzen vielen. De stadsrekening van 1355 meldt dat de Veenslagen wel stadsgebied waren: *terra civitatis dictam Vene*. Tevens behoorden de Bolwerkswede en het Stadsland aan de westzijde van de IJssel toe aan Deventer. De Bolwerkswede, toen de stadswede Mars geheten, wordt omgeven door een deels verlande IJsselstrang, de Oude IJssel. Het in de stadsrekeningen genoemde Weerd of *insulam* ten slotte bleek hoogstwaarschijnlijk aan de zuidzijde van de Teuge te hebben gelegen.

Stadslandweren. Een eerste aanwijzing voor een landweer in de omgeving van Deventer dateert van 1340. Er werd toen op de stadswede Mars een *sepes* (afscheiding) gemaakt. Elf jaar later vond daar inspectie plaats van de ‘aardwerken, afscheiding en andere (elementen) die men stadsversterkingen noemt.’ In 1360 werd er aan een gracht gegraven en werden er doornstruiken gepoot op de wal van deze gracht. In 1363 gingen de schepenen *den Mersch al omme* om de haag, de *wrucht* genoemd, te bekijken. Alhoewel deze rekeningposten zeer veelzeggend zijn, noemen ze het ‘aardwerk’ op de Mars niet expliciet een landweer. Deze bevestiging bevindt zich wel in een document van 1533, dat spreekt over het gebied ‘de hoge Mars, die de Stad met een landweer aan een zijde rondom beveiligd heeft.’¹⁷

De landweer om de westzijde van de Mars, langs de Oude IJssel gelegen, was voorzien van een tweetal versterkingen. In 1358 werd er een koerhuis gebouwd. In 1396 volgde een *stynhues achter up den Mersch*. Dit aan de zuidzijde van de weide gelegen stenen huis, later Yperenberg genaamd, werd in 1405 uitgebreid met een stenen wachttorens. Hier bevond zich ook een doorgang door de landweer. In 1421 en 1422 legde de stad aan de noordzijde een *Bolwerck* aan, vermoedelijk op de locatie van het vroegere koerhuis. Dit was ook van een toren voorzien. De wachters van beide versterkingen moesten er onder meer op toezien dat de

De 'dijk om de Teuge' of Bergweidedijk, doorkijk tussen de bomen.

wruchte niet beschadigd werd. Het Bolwerk kan gezocht worden op de plek van de huidige Bolwerksmolen. De Yperenberg staat nog aangegeven op de kadasterkaart van 1832.

De oudste vermelding van een *sepis* om de Teuge en de Weerd dateert van 1345. In de daarop volgende decennia werd er, met tussenpozen, verder gewerkt of onderhoud verricht aan deze landweer. Vermoedelijk kreeg die eind 1364 haar uiteindelijke vorm. De stadsrekening van dat jaar laat relatief veel posten zien voor de inzet van burgers om eraan te werken. Een jaar later werden er, als waarschijnlijke bekroning op het werk, doornstruiken gepoot op deze landweer. De landweerdoorgang bij het leprozenziekenhuis die bij de Snipperlingsdijk is opgegraven, is aangelegd rond 1350. Een deel van de landweerwal om de Teuge is nog aanwezig in de vorm van de Bergweidedijk die van de Westfalenstraat naar de Zweedsestraat loopt. Op diens westflank is in 2008 een hoge wal neergelegd die het bedrijventerrein erachter aan het zicht onttrekt.¹⁸

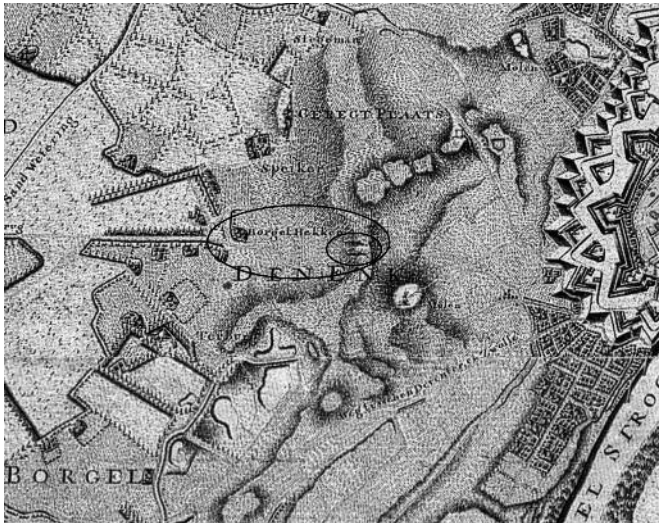
Aan de zuidzijde van de Teuge werd een koerhuis gebouwd. In 1361 schafte de stad de materialen voor een seinpaal op die stadswede aan. In 1385 werd de versterking bij naam genoemd: *onser stad cuerhues up den Toghe*. Vanaf 1405 stond op de locatie van dit koerhuis een wachttoren met een ronde ringmuur. Deze versterking, die eeuwenlang het Koerhuis is blijven heten, is in 1866 bij raadsbesluit gesloopt. Ook bij het leprozenziekenhuis stond een koerhuis, maar dit werd in de vijftiende eeuw niet meer met een toren gemoderniseerd.

Naast de stadsweden besloot het stadsbestuur om ook het landbouwareaal aan de noordzijde van de stad, de Enk, beter te beschermen. Al in 1345 was er sprake van hekken en draaibomen bij Borgelo, het hof Colmschate en het erf Ten Voorde en in 1352 werd daarlangs ook een *fossata* (aardwerk) aangelegd. In 1369 werd deze *lantwere omme den Enghe* geïnspecteerd en werd er in de stadsrekeningen ook een koerhuis op de Enk genoemd. De landweer zal van de IJsseldijk om de Enk naar het Veen gelopen hebben. Het *Borgelhekken*, een van de aanknopingspunten voor het lokaliseren van het traject, staat nog afgebeeld op een kaart die in de late achttiende eeuw is vervaardigd.¹⁹

Over het daadwerkelijke verloop van deze landweer kan enkel gespeculeerd worden. De in

De Haan, het keur- of waghthuis te Deventer, 1726, Koerhuis.

Hottingerkaart, Borgelheken.

het Landsherenkwartier gevonden landweer zal met de Enk-landweer hebben samengehangen, en mogelijk zelfs een en dezelfde zijn.

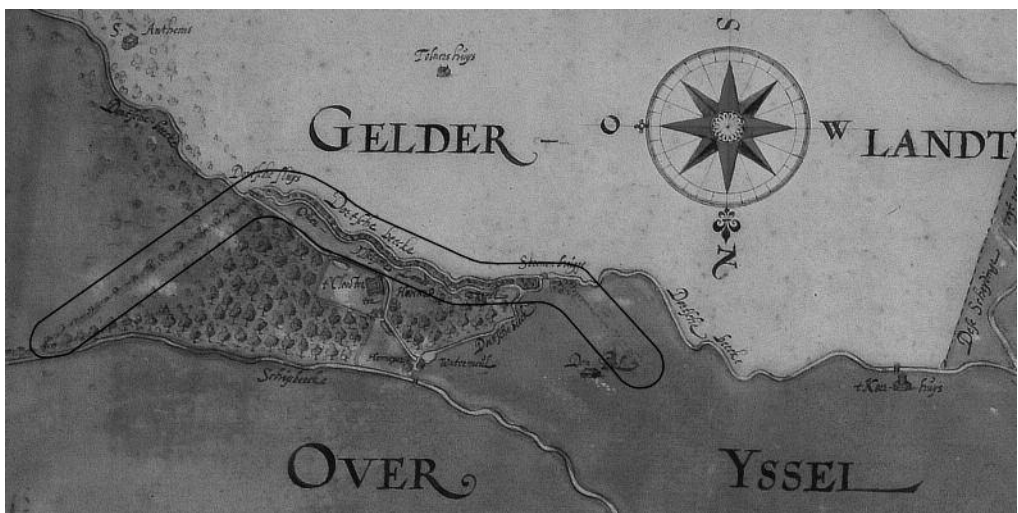
Door de ontginning van het Veen gedurende 1345-1400, het ontstaan van de Douwelerkolk in 1356 en de aanleg van een Sallandse landweer van de kolk naar Averlo in de jaren zeventig, zal er in het Veen een gat zijn ontstaan in de voorheen gesloten landweerlinies om de stad. De aanleg van de landweer in 1389 over het Bangenveld, een kleine dekzandrug ten oosten van het leprozenziekenhuis, dichtte dit af. In 1390 werd dit nieuwe en laatste stukje

stadslandweer, dat hoogstwaarschijnlijk van de Teuge naar de Douwelerkolk liep, voorzien van een draaiboom. Bij het ten zuiden van het Bangenveld gelegen gehucht de Snip- perling komen vier wegen bij elkaar: drie uit het oosten en een uit Deventer. De aanwezigheid van die ene doorgang door de landweer over het veld kan een goede verklaring zijn voor het samenkomen van de wegen en daarmee het ontstaan van dit kruispunt.

Sallandse landweren. Tussen 1347 en 1353 groef men aan een nieuwe wetering naar het klooster Ter Hunnepe ten zuidoosten van de Teuge. Dit project werd een decennium later grootschalig uitgebreid. De bisschop van Utrecht en het Deventer stadsbestuur lieten tussen 1365 en 1369 deze wetering doortrekken tot aan Holten. Een deel ervan ligt er nog steeds: de Oude Schipbeek en stukken van de Schip- beek. Mogelijk is bij de aanleg van de wetering gebruikge- maakt van een al aanwezige beekloop, want tot in de zestiende eeuw werd deze watergang ook wel de *Mercckelsche Beek* genoemd, naar zijn oorsprong in het Markelose broek.²⁰

In de stadsrekening van 1370 is er voor het eerst sprake van een landweer buiten de stadsvrijheid, namelijk nabij het erf Kruiumelaar bij Holten. Echt serieus begon de bui- tangaatse landweeraanleg pas in 1378, toen Deventer brie- ven stuurde naar Vollenhove om de bewoners te wijzen op hun verplichting tot hulp met betrekking tot *der lantwære die men graven soelde voert lant van Zallant*. Deze landweer werd door de stad aangelegd langs de noordoever van de

Thomas Berendtsz, 1612,
Sallandse landweer.

Restant Sallandse landweer,
vanaf Arkelsteijnweg.

eerder aangelegde wetering. Enkel rond het klooster Ter Hunnepe en bij Holten week het traject af. Terwijl de wetering ten noorden van het kloostercomplex verliep, werd de landweer er ten zuiden omheen gelegd, deels langs de noordoever van de Dortherbeek. Dit is nog te zien op een kaart uit 1612 van Thomas Berendtsz.²¹

Ten oosten van Holten liep de landweer door tot zij een einde vond in het Rijssener veen.²² In 1867 werden de laatste delen van die Sallandse landweer door de gemeente Deventer openbaar verkocht. Niet alles ging verloren. Van deze ooit twintig kilometer lange landweer rest nog een slordige negentig meter nabij de Arkelsteijnweg.

Toen in 1378 de Overstichtse steden het beheer kregen over het bisschoppelijk kasteel Arkelstein nabij Bathmen, zal deze versterking zeker een functie hebben gekregen in de bewaking van de door hen gelijktijdig aangelegde Sallandse landweer. Te Holten legde men een doorgang aan in de landweer, waarnaast het verdedigingswerk de Waardenborg werd gebouwd waar tol werd geheven. De grote handelsweg tussen Hanzestad Deventer en haar Duitse achterland liep hierlangs en zal de stad geen windeieren gelegd hebben. Bij Ter Hunnepe bevond zich ook een doorgang. Hier werd geen versterking gebouwd, mogelijk omdat het klooster als zodanig kon functioneren. Aan de Gelderse kant van de doorgang bevond zich een toluhuis. Ten slotte verrees in 1409 een stenen wachttoren bij het erf Zworren, waar ook tol werd geheven.

In 1374-1375 werd een landweer aangelegd van de Douwelerkolk naar de kamp van Baarle. Deze werd in 1378 uitgebreid en verlengd langs de erven Velde, Tempel, Averlo en waarschijnlijk Nieuwland. Doorgangen bevonden zich bij de erven Ganzeboom, Klein Baarle, Velde en Nieuwland. Mogelijk maakte de stad gebruik van het versterkte huis van Johan van Kuinre te Klein Baarle als militair steunpunt. Omdat de landweer helemaal naar Nieuwland liep, beschermde ze niet alleen de Deventer stadsvrijheid maar ook het zuidwesten van Salland en kan daarom als een Sallandse landweer gezien worden die de mogelijkheid tot diepteverdediging gaf. Deze landweer is tegenwoordig geheel verdwenen, maar delen van het traject konden nog achterhaald worden via de studie van het negentiende-eeuwse kadaaster en moderne satellietfoto's.

Begin vijftiende eeuw werd er een landweer aangelegd *tusschen der Cluzen ende Arkelsteyne* en

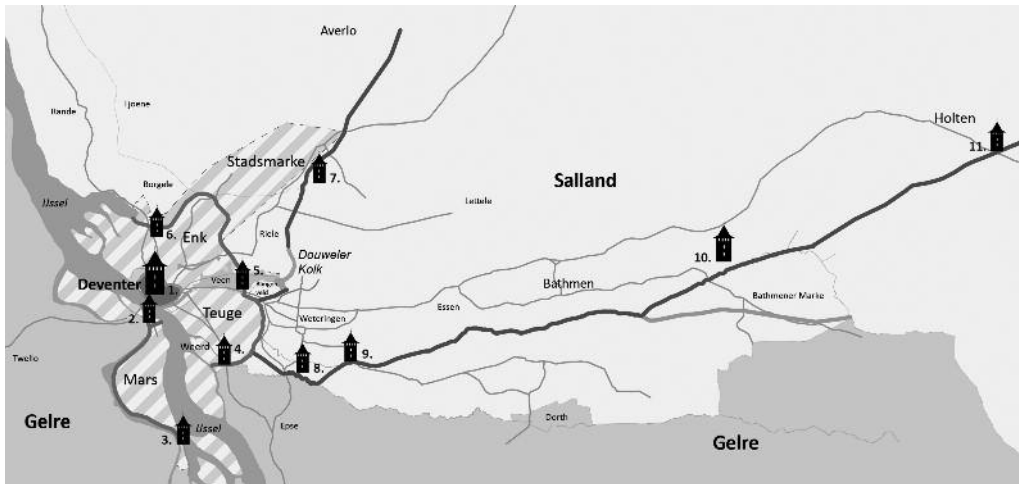
Restant Bathmense landweer, zicht langs de landweer naar het westen.

in die schoelt. Indien het hier gaat om het landgoed ‘De Cloese’ bij Lochem en om het nabij de Gelderse grens gelegen *Schoolte*, betekent dit dat de landweer in die laatstgenoemde contreien (tussen Arkelstein en Lochem in) gezocht moet worden. Uit een detail op een kaart van Nicolaes van Geelkercken van rond 1640 zou men kunnen opmaken dat deze landweer de hele zuidgrens van de Bathemer marke afdichtte.²³ Een andere mogelijkheid is dat het om een klein vooruitgeschoven exemplaar ging, dat enkel dwars over de weg vanuit Gelre naar Arkelstein lag. Wellicht is de brede, zware wal met hakhout ten zuiden van het Britspad een overblijfsel van deze landweer.

Deventer als beschermheer. Wanneer de aanleg van de landweren chronologisch geanalyseerd wordt, kunnen een aantal fasen onderscheiden worden. Ten eerste het opwerpen van de drie stadslandweren rond de Mars, Weerd-Teuge en de Enk tussen 1340 en 1370. Daarna vond tussen 1370 en 1400 de constructie plaats van de landweren ten behoeve van Salland. Een laatste uitbreiding bij de Bathemer marke gebeurde in de jaren 1400-1415. Uit de stadsrekeningen blijkt dat gedurende de tijd van de eerste aanlegfase de stadsvrijheid vaak geplaagd werd door overvallen en de dreiging daarvan. Zeker in de tweede helft van de jaren vijftig en de tweede helft van de jaren zestig zouden de pas aangelegde stadslandweren van pas zijn gekomen in de stadsverdediging. In de eerstgenoemde periode raakte Deventer betrokken in een Gelderse burgeroorlog. In het tweede tijdvak kreeg de stad het aan de stok met de eigen landsheer, de bisschop van Utrecht Jan van Virneburg, en zodoende ook met zijn adellijke Overstichtse aanhangers en Westfaalse vijanden.²⁴ Het conflict met de bisschop eindigde met zijn gevangenneming in 1370 en dood in 1371. Zijn opvolger Arend van Hoorne was geen krachtig heerser. Hij verpandde Overstichtse bisschoppelijke goederen, zoals kasteel Arkelstein, aan diverse heren en betrok Salland direct in de tussen 1371 en 1379 woedende Gelderse successieoorlog. Zo werd Arkelstein een basis van waaruit een zekere Henric van Stakenborch Salland beroofde, brandschatte en afperste.²⁵ In reactie op deze situatie sloten de *drie steden van Zallant*, Deventer, Kampen en Zwolle, in 1375 een onderling verbond teneinde het land zélf te beveiligen. Op de bisschop leken zij niet te hoeven rekenen.

In deze periode, vooral vanaf 1378, zien we dan ook dat Deventer landweren buiten zijn

stadsvrijheid begon aan te leggen, namelijk langs de grens met Gelre tot voorbij Holten en van Deventer tot aan Averlo toe. De in 1379 tot nieuwe bisschop van Utrecht verkozen Florens van Wevelinkhoven was voor zijn benoeming afhankelijk van de steun van de Overstichtse steden. Het is daarom geen toeval dat zij in 1380 van hem het recht verkregen om de schout en rentmeester van Salland te benoemen alsook de kasteleinen van de bisschoppelijke kastelen Arkelstein en Diepenheim aan te mogen stellen. Zowel de nieuwe kastelein van Arkelstein als de nieuwe schout van Salland waren raadsleden uit Deventer. In 1381 herstelde Deventer de in 1380 door Van Stakenborch verwoeste Waardenborg bij Holten en verkreeg daar ook het kasteleinschap over. In 1385 ten slotte erkende de bisschop Deventer als plaatsvervangend heerser over het Oversticht en werden Salland en Twente, op aandrigen van de stad, opgenomen in het Westfaalse Landvrede verbond.²⁶ Tussen 1400 en 1415 vonden de laatste landweertuitbreidingen plaats. Het exemplaar bij de Bathemer marke werd opgeworpen, maar ook groef men er een tussen Holten en Diepenheim. Daarnaast werden een aantal van de, dan al een paar decennia oude, koerhuizen vervangen door en uitgebreid met stenen wachttorens. Hierna bleef men de landweren nog lang onderhouden en gebruiken als verdedigingswerk, in elk geval tot het einde van de vijftiende eeuw. Vanaf het begin van de zestiende eeuw verloren ze echter meer en meer hun defensieve waarde en was een langer voortbestaan vaak nog enkel gewaarborgd indien ze een nieuwe functie kregen.

Overzichtskaart en bouwfasen.

Conclusie. De laatmiddeleeuwse stadsrekeningen van Deventer geven een gedetailleerde kijk op hoe in de veertiende en vijftiende eeuw, de bloeiperiode van de handelsstad, zijn bestuurders op grote schaal landwerken lieten aanleggen. Deze verdedigingslinies omringden de stad aan alle kanten en liepen tevens noordwaarts naar Averlo en oostwaarts tot voorbij Holten ter bescherming van Salland. Ze bestonden uit grachten en aarden wallen bekroond met doornhagen en ze waren voorzien van doorgangen met wachters. Door deze opbouw waren ze uitermate geschikt om de doorgaans kleine en bereden, laatmiddeleeuwse legers tegen te houden en af te schrikken. Door ontwikkelingen in de oorlogsvoering raakte het landweerconcept in de zestiende en zeventiende eeuw uit de mode. Onder leiding van de schepenen bevonden de Deventer burgers zich, jaar in jaar uit, in het veld om met de hand vele kubieke meters aarde te verplaatsen teneinde hun have en goed met landwerken te kunnen beschermen. Wanneer de vijand aanviel, trokken ze er als stadsmilitie op uit om hem bij een van de landwerken te bevechten. Zulke gezamenlijke krachtsinspanningen in het belang van iedereen zal de onderlinge samenhang en verbondenheid met Deventer ten goede zijn gekomen. De laatmiddeleeuwse Deventeraren identificeerde zich niet alleen in grote mate met de eigen stad, maar voelde zich ook verantwoordelijk voor Salland. Een studie naar de politieke context waarin de landwerken werden aangelegd, toont hoe Deventer, Kampen en Zwolle – met Deventer voorop – zich sinds het midden van de veertiende eeuw steeds onafhankelijker van de landheer, de bisschop van Utrecht, gingen opstellen. De laatste bovengronds nog aanwezige restanten van de stads- en Sallandse landwerken zijn de stille getuigen van deze weg naar zelfbeschikking.

- Drs. Bertus Brokamp is, als eigenaar van onderzoeksbureau Coronael en als voorzitter van Stichting Historisch Educatief Initiatief, werkzaam in historisch, kunsthistorisch en historisch-geografisch onderzoek en levende geschiedenis. Hij is gespecialiseerd in landwerken en in laatmiddeleeuwse krijgskunde.

NOTEN

¹ G.J. Doornink, 'Landwerken bij Deventer', in: *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Verslagen en mededeelingen*, dl. 52, Zwolle 1936, 146-175.

² B. Vermeulen, M. Bartels, *Het middeleeuwse tolhuis en de middeleeuwse landweer aan de Snipperlingsdijk te Deventer*, Rapportages Archeologie Deventer, dl. 10, Deventer 2002.

³ B. Brokamp, *Landwerken bij Deventer; Een historisch geografisch onderzoek naar laatmiddeleeuwse verdedigingslinies in de gemeente Deventer*, Interne Rapportages Archeologie Deventer, dl. 65, Deventer 2013.

⁴ Zie voor de hele beschrijving p. 411-412 in G. Dumbar, *Analecta, seu vetera aliquot scripta inedita, ab ipso publici iuris facta*, dl. 1, Deventer 1719.

⁵ Zie p. 13-18 in J. Oosterlaan, *Archeologisch proefsleuvenonderzoek Landsherenkwartier Fase I E, gemeente Deventer (project 482)*, Interne Rapportages Archeologie Deventer, nr. 67, Deventer 2013.

⁶ Zie p. 50-52 in G. Dumbar, *Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer*, dl. 2, Deventer 1788.

⁷ B. Brokamp, 'Middeleeuwse landwerken in Nederland, "... une landwere, c'etoit une defense d'un fossé ..."', in: *Tot hier en niet verder. Historische wallen in het Nederlandse landschap*, Amersfoort 2012, 105-121.

⁸ C. Koeman, *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*, Map 5: Nederland; Overijssel, Drenthe en Groningen, no. 49: Deventer, Alphen aan den Rijn 1994.

⁹ Zie p. 27 in D. Bellebaum, *Die Befestigungen der Stadt Wesel in ihrer Entwicklung 1349-1552, dargestellt auf Grund der Stadtrechnungen*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der

Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Keulen 1961.

¹⁰ Zie p. 149 in C. Kneppé, 'Die anfangen der Bielefelder Stadtlandwehr', in: G. Isenberg & B. Scholkmann (red.), *Die Befestigung der mittelalterlichen Stadt*, Stadteforschung, Reihe A: Darstellungen, dl. 45, Keulen 1997, 137-164.

¹¹ Zie voor de Swormertoren H. Lubberding, 'De Swormertoren', in: *Westerheem; Tijdschrift voor de Nederlandse Archeologie*, dl. 45 - 2, 1996, 57-62. En zie voor de Waardenborg H.L. Janssen, A.D. Verlinde, *Holten, het bisschoppelijk kasteel de Waardenborg*, Archeologische monumenten in Nederland, dl. 6, Bussum 1977.

¹² Zie p. 48 in H.J. Nalis, 'Het klooster Ter Hunnepe op enkele oude kaarten', in: *Zusters tussen twee beken; graven naar klooster Ter Hunnepe*, AWN-reeks, dl. 1, 1998, 40-52.

¹³ N. Kuik, A.M. Geerlink-van der Gang, 'Ter Hunnepe of Wischboom: een Gelderse landtol bij Deventer', in: *Deventer Jaarboek 2001*, 6-27.

¹⁴ Zie p. 53-58 in J.W. Mulder, *Dat Marckenboeck van Bathman*, Overijsselsche stad- dijk- en marke- regten, dl. 3 - 19de stuk, Zwolle 1892.

¹⁵ J.I. van Doorninck, J. de Hullu, J. Acquoy, *De cameraars-rekeningen van Deventer*, dl. 1 t/m 7 (1337-1393), Deventer 1888-1914 & G.M. de Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer*, dl. 1 t/m 6 (1394-1440), Groningen 1968-1984 & W. Jappe Alberts, *De cameraarsrekeningen van Deventer betref- fende het jaar 1447*, Groningen 1959. De vele rekeningposten die in dit artikel uit bovenstaande publicaties worden aangehaald, zijn in het rapport (zie noot 3) met bronvermelding terug te vinden.

¹⁶ Zie p. 147 in J. van Vloten, *Vijftal lezingen over de wording en ontwikkeling der stad en gemeente Deventer*, Zutphen 1866.

¹⁷ Zie p. 151 in H. Kronenberg, *Deventer Weiderechten*, Proefschrift aan de Universiteit Leiden, Deventer 1902.

¹⁸ Zie p. 10 in Gemeente Deventer, *Bergweide: Bedrijventerrein Westfalenstraat, Stedenbouwkundig- en beeldkwaliteitplan*, Deventer 2007.

¹⁹ H.J. Versfelt, *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland, 1773-1794*, Groningen 2003.

²⁰ Zie p. 70 in G.J. Doornink, 'Uit de geschiedenis van de Schipbeek' in: *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Verslagen en mededeelingen*, dl. 51, Zwolle 1935, 61-89.

²¹ Kaart van de grens van Overijssel bij Deventer, van de IJssel tot voorbij het klooster Ter Hunnepe, door Thomas Berendtsz van 1612. SAB, Deventer, documentnummer: 1543_000136.

²² Zie p. 169-170 in G.J. Doornink, 'Landweren bij Deventer', in: *Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis, Verslagen en mededeelingen*, dl. 52, Zwolle 1936, 146-175.

²³ Kaart van de Gelders-Overijsselse grens langs de Schipbeek en een gedeelte van Holten en Bathmen, door Nicolaes van Geelkercken van circa 1640. GA, Arnhem, 0498 Collectie Van Geelkercken K35.

²⁴ Zie p. 103-104 en 125-128 van R. Schneider, *Deventer zwischen dem Stift Utrecht und dem Herzogtum Geldern vom 13. bis zum späten 14. Jahrhundert: Möglichkeiten und Grenzen städtischer Aussenpolitik im Kräftespiel zweier Territorien*, Niederlande-Studien, dl. 12, Münster 1994.

²⁵ Zie p. 293 in G. Dumbar, *Analecta, seu vetera aliquot scripta inedita, ab ipso publici iuris facta*, dl. 2, Deventer 1721.

²⁶ Zie p. 545-547 in G. Dumbar, *Het Kerkelyk en Wereltlyk Deventer*, dl. 1 (2e druk), Arnhem 1752.